

New York 2009; A. Marie Moulin, "The Construction of Disease Transmission in Nineteenth-Century Egypt and the Dialectics of Modernity", *The Development of Modern Medicine in Non-Western Countries: Historical Perspectives* (ed. H. Ebrahimnejad), London 2009, s. 42-58; *Islamic Medical and Scientific Tradition* (ed. P. E. Pormann), London 2010; M. Meyerhof, "Ibn an-Nafis (XIIIth Cent.) and His Theory of the Lesser Circulation", *ISIS*, XXIII (1935), s. 100-120; Cyril L. Elgood, "Tibb-ul-Nabi or Medicine of the Prophet", *Osiris*, XIV, Bruges 1962, s. 33-192; F. Rosenthal, "Life is Short, the Art is Long: Arabic Commentaries on the First Hippocratic Aphorism", *Bulletin of the History of Medicine*, XL (1966), s. 226-245; G. Leiser, "Medical Education in Islamic Lands from the Seventh to the Fourteenth Century", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, XXXVIII (1983), s. 48-75 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); D. Waines, "Dietetics in Medieval Islamic Culture", *Medical History*, XLIII (1999), s. 228-240 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); S. Bhayro, "Syriac Medical Terminology: Sergius and Galen's Pharmacopoeia", *Aramaic Studies*, III (2005), s. 147-165; A. A. Akasoy – R. Yoeli-Tlalim, "Along the Musk Routes: Exchanges Between Tibet and the Islamic World", *Asian Medicine*, III (2007), s. 217-240; N. P. Joosse – P. E. Pormann, "Decline and Decadence in Iraq and Syria after the Age of Avicenna? Abd al-Latif al-Baghdadi (1162-1231) between Myth and History", *Bulletin of the History of Medicine*, LXXXIV/1 (2010), s. 1-29.

PETER E. PORMANN

Osmanlı Dönemi. Osmanlı hekimleri XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar klasik İslâm tıbbına bağlı kaldı. Huneyn b. İshak'ın eserleri, İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*, Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Tasrîf*, Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Hâvî fi't-tıbb*, İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin *Zahîre-i Hârizmîşâhî*, İbnü'l-Baytâr'ın *el-Câmî li-müfredâtı'l-edviye ve'l-ağziye*, İbnü'n-Nefîs'in *el-Mücez fi't-tıbb* gibi tıbbı dair temel eserler okutuldu; ayrıca bu kitaplardan Türkçe'ye alıntılar ve çeviriler yapıldı. İslâm tıbbının temel eseri ve Osmanlı hekimlerinin başlıca kaynağı olan *el-Kânûn fi't-tıbb*, Mustafa b. Ahmed et-Tokadî tarafından *Tahbîzü'l-mathûn* adıyla Türkçe'ye tercüme edildi. Aynı zamanda antik dönemin önde gelen isimlerinden Hipokrat, Galen (Câlinûs), Dioskorides gibi şahsiyetlerin kitaplarından çeviriler ve alıntılar üzerinde açıklamalar yapılarak tartışmalar yürütüldü. Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Sinoplu Mü'min b. Mukbil gibi hekimler çeviri, şerh ve telif eserlerin içine kendi tecrübelerini de kaydettiler. Kuruluş döneminde âlimler tecrübe ve bilgilerini geliştirmek amacıyla önde gelen ilim merkezlerinden Dımaşk, Bağdat, Kahire, Se-

merkant, Buhara, Tebriz ve Merâğa gibi şehirlere giderdi. Fethin ardından İstanbul bilim merkezi olunca Yahyâ b. Mahmûd Engürî, Nidâî, Abdülbâkî Şifâî, Emîr Çelebi gibi az sayıda hekimden başka ilim tahsili için Anadolu coğrafyası dışına pek çıkan olmadı. Mısır ve İran'dan İstanbul'a gelen hekimler yanında hükümdarların davetiyle saraya intisap eden ünlü tabipler de vardı. XIV. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyıla kadar Fransa, Almanya ve özellikle İspanya'dan sürülerek Osmanlı Devleti'ne sığınan çok sayıda yahudi hekim de sarayda hizmet etti. Ayrıca birçok gayri müslim ve Avrupalı hekim Osmanlı topraklarında serbestçe mesleklerini icra etmekteydi. Osmanlılar'ın hüküm sürdüğü dönemde dünya bilim merkezi Doğu'dan Batı'ya kaymıştı. Avrupa'da gelişmekte olan yeni tıp XVI. yüzyılda ürünlerini verdi. Batı tıbbında meydana gelen Rönesans XVII. yüzyılda Osmanlı tıbbına nüfuz etmeye başladı ve XVIII. yüzyılda somut etkileri görülmekle birlikte büyük değişim XIX. yüzyılda gerçekleşti.

A) Tedavi Kurumları. 1. Klasik Dönem. Merkez Teşkilâtı. Hekimbaşılik. Seretıbbâ-yi hâssa, seretıbbâ-yi sultânî ve reisüle-tıbbâ adı verilen hekimbaşının yönettiği kurumun hangi dönemde ortaya çıktığı kesin şekilde belli olmamakla birlikte XV. yüzyılın başlarında varlığı bilinmektedir. Sağlık kurumunun en üst makamında bulunan hekimbaşı sarayın ve ülkenin sağ-lık işlerinden sorumluydu. Öncelikli görevi hükümdarın sağlığının korunması olup sarayın hastahane ve eczahaneleri ile dâr-üşşifâlara nezaret eder, bunların mensuplarının tayini için tercihte bulunur ve çalışmalarını denetlerdi. Son iki hekimbaşı dışında bütün hekimbaşılar ilmiye sınıfındandı. Hekimbaşığa kadıllıktan tayin âdet olduğu gibi azledilenler de kadı, müderris veya kazasker olarak görevlendirilirdi. XIX. yüzyılda sağlık teşkilâtı Batılılaşma doğrultusunda yeniden yapılandırılınca 1837'de Bâb-ı Seraskerî'ye bağlı Sıhhiye Dairesi, bir yıl sonra da salgın hastalıklarla mücadele için Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye kuruldu. Sağlık mensuplarının imtihanı, ilaç imalinin denetimi ve sağlıkla ilgili sorunların çözümü gibi görevler 1840'ta Mekteb-i Tıbbiyye'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Tıbbiyye'nin yetkisine verildi. Yetki ve sorumlulukları çeşitli kurumlara dağıtılan hekimbaşılık makamının 1844'te seretıbbâ-yi şehriyârî unvanıyla hükümdarın baştabipliğiyle sınırlandırılmasının ardından 1850 yılında hekimbaşılık lağvedildi (bk. HEKİMBÂŞI).

Saray Hastahaneleri ve Sağlık Görevlileri. XVI. yüzyılda Sarây-ı Bîmârân, Oda-yı Marîz ve XVII. yüzyılda Dâire-i Tımarhâne, Enderûn-ı Hümâyûn Hastahanesi gibi kurumların varlığı kaynaklardan, minyatür ve gravürlerden öğrenilmektedir. Topkapı Sarayı Enderûn-ı Hümâyûn Hastahanesi'ni Tımarhâne ağası (Bîmarhâne ağası) denilen hadım ağalar idare ederdi. Enderûn-ı Hümâyûn Hastahanesi'nde Has Oda, Hazine Odası, Büyük Oda, Seferli Odası ve Küçük Oda'ya ait bölümler bulunurdu. Edirne Sarayı'nda, İstanbul'da Sarây-ı Atîk ve Sarây-ı Cedîd'de (Topkapı Sarayı) Harem içinde Cârîyeler Hastahanesi olarak bilinen birer hastahane ve hasta hamamı vardı. Topkapı Sarayı Harem Hastahanesi, hamamı ve mutfağı bugüne gelebilen tek örnek yapıdır. Sarây-ı Atîk'te hastalar kethüdâsı kadın, hastalar ustası hanım ana, hastalar ağasının cârîyesi, hastalar kethüdâsının cârîyesi ve hekim kadın (tabibe, tabip kadın, karı hekime), kâbile (ebe kadın) unvanı taşıyan kadın sağlıkçılar görev yapıyordu. Serbest çalışan ve saraya çağrılan kadın hekimler ve ebeler de vardı. Sarayın çeşitli cemaatlerine bağlı olarak saray içinde ve dışında, özellikle İstanbul, Bursa ve Edirne'de çok sayıda tabip, cerrah ve kehhâl (göz hekimi) çalışırdı. XIX. yüzyılın başlarında saray hekimlerinin sayısı 100'ün üstüne çıkmıştı. Saraya tayin edilen tabiplerin çoğu dârüşşifâlardan ve Süleymaniye Tıp Medresesi'nden nakledilirdi. Diğerleri ise ya hekim ailelerinden gelmekte ya da ünlü bir hekimden icazetli bulunmaktaydı. İspanya'dan göç eden çok sayıda yahudi tabibin saraya alınması sebebiyle bir de yahudi tabipler cemaati (Cemâat-i Etıbbâ-yi Yahûdiyyân) oluşmuştu. Dârüşşifâların kendi vakfiyeleri doğrultusunda yönetilmesine karşılık tayinler başta olmak üzere işleyişi sarayın yönetim düzenine tâbi idi. Tabip, cerrah ve kehhâllerin meslekte yükselmeleri doğrultusunda saray, dârüşşifâ ve tıp medresesi gibi resmî yerlere tayinlerinde bir silsile vardı ve gerekmedikçe bu teamül bozulmazdı. Sefer esnasında saray ve dârüşşifâ tabip ve cerrahlarından orduda görevlendirilenler olurdu. Orduda ve kalelerde tabip ve cerrah bulundurulur, seferde seyyar sağlık hizmeti verilir. XVIII. yüzyıl sonlarında ve özellikle XIX. yüzyılda ordunun yeniden yapılandırılarak çağdaşlaştırılması faaliyetleri kapsamında asker hastahaneleri kuruldu. Ulûfeli tabipler izinle dükkân açıp dışarıda özel hasta da bakabilirdi. Dükkân adı verilen bu muayenehaneler çok değerliydi, çünkü bunların açılması gedik deni-

TIP

len izne bağlıydı. Dükkân gediği ancak ru-ûslu bir hekimin ölümü, emekliliği ya da yer değiştirmesiyle boşaldığında başka bir hekime verildi. Hekimbaşı Odası olarak bilinen Başlala Kulesi ile Helvahâne ve Gülhane gibi yapılarda saray mensupları için çeşitli ilaçlar hazırlanırdı. Hekimbaşının tarrifiyle eczacılar başlala, Enderun kullukçusu ve zülûflü baltacıların gözetiminde ilaç yapardı. İlaçlar başlala ve hekimbaşı ile birlikte mühürlendikten sonra muhafaza edilirdi. Dârüşşifâlarda olduğu gibi sarayda da ecza ve ilaçlar Kilâr-ı Hâssa Odası'nda saklanıp korunurdu. Kilâr-ı Hâssa Odası'ndan Harem'e geçildiğinde sultana yemek pişirilen mutfakla Harem eczahanesi vardı. Saray mutfağının Helvahâne adı verilen bölümünde de şifalı yiyecek ve içecekler, tiryak, cevâriş, şerbet gibi mürekkep ilaçlar hazırlanırdı, büyük kazanlar içinde şurup, reçel, helva gibi tatlılar ve kokulu sabunlar yapılırdı.

Dârüşşifâlar. Selçuklular'da olduğu gibi Osmanlılar da fethettikleri yerlerde Anadolu sınırları içinde ve dışında hastahane kurma geleneğini sürdürdüler ve Selçuklu dönemi dârüşşifâlarından yararlandılar. İlk Osmanlı dârüşşifâsını Yıldırım Bayezid Bursa'da tesis etti. İstanbul dârüşşifâlarının ilkinin Fâtih Sultan Mehmed, Fâtih Külliyesi bünyesinde inşa ettirdi. Osmanlı başşehirleri dışındaki ilk dârüşşifâ ise Manisa'da yaptırıldı. XIV- XVII. yüzyıllar arasında Anadolu'da inşa edilen dârüşşifâlar tarih sırasıyla şunlardır: Bursa Yıldırım Dârüşşifâsı (1399), İstanbul Fâtih Dârüşşifâsı, Edirne Beyazıt Dârüşşifâsı, Manisa Hafsa Sultan Dârüşşifâsı, İstanbul Haseki Hürrem Sultan Dârüşşifâsı, Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi, Atik Vâlide Nurbânû Sultan Dârüşşifâsı, Sultan I. Ahmed Dârüşşifâsı (1620). Osmanlı dârüşşifâları çok amaçlı ve çok birimli külliye yapılanması içinde yer alır. Külliye'nin merkezinde cami, etrafında medrese, imaret, hamam, dârüşşifâ ve ihtiyaca göre diğer kurumlar bulunur. Külliye içindeki imarethânenin mutfağında pişirilen yemeklerden külliye çalışanlarının yanı sıra yoksullar, yetimler ve yolcular da yararlanırdı. Bazı dârüşşifâlarda tabhâne denilen birim, nekâhet döneminde olan hastaların dinlendiği bir mekân olması sebebiyle ayrıca önem taşır. Külliyelerin bünyesinde dârüşşifâ ile doğrudan ilişkisi olan iki birim daha vardır ki bunlar sadece Süleymaniye Külliyesi'nde bulunur. Bunlardan biri tıp medresesi (dârüttıp), diğeri dârüşşifânın karşısında yer alan ve dârûhâne (dârûlakâkir) adı verilen ecza evidir. Bu-

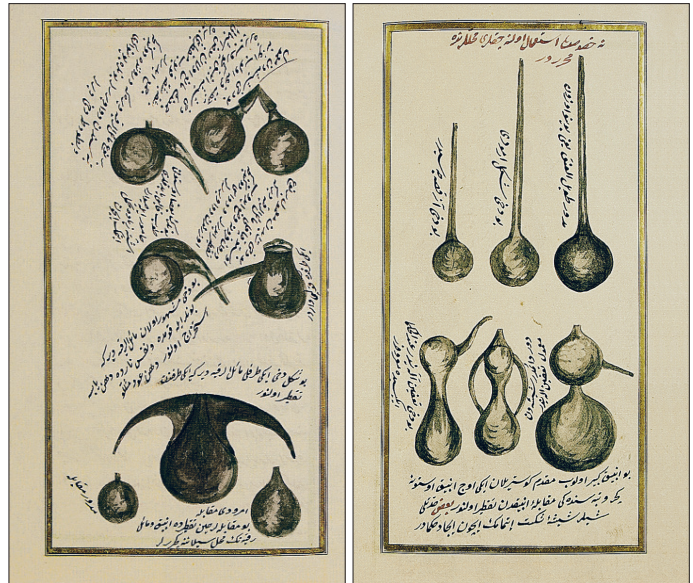
rası ecza deposu şeklinde hizmet verir ve diğer dârüşşifâlara da ilaç sağlanırdı.

Hastahane yönetmeliği niteliğindeki vakfiyelerde dârüşşifânın yönetim kuralları ve gelirlerin hangi kalemlerde ne kadar kullanılacağı açıkça belirtilmiştir. Çalışanların görev tanımları ve görev dağılımı, hastalarla ilişkide gözetilmesi gereken ahlâk ölçüleri, tayin edilecek görevlilerde aranan meslekî bilgiler, beceri ve ahlâk özellikleri, görevlilerin sorumluluğu, beklenen bakım düzeyi vakfiyelerde ayrıntılarıyla ortaya konur. Bu sağlık kurumları idarî ve malî bakımdan müteveli heyetine bağlı olmakla birlikte devletin gözetimindeydi ve özellikle sağlık görevlilerinin tayinleri saraydan yapılırdı. Osmanlı dârüşşifâlarında hastalar ücretsiz tedavi edilir, bütün ihtiyaçları ve ilaçları devletçe karşılanırdı. Özellikle ihtiyaç sahiplerinin tedavi edilmesi ve tedavide zengin fakir ayırımı yapılmaması vakfiyelerde şart koşulurdu. Külliye'nin idaresiyle ilgilenen, vakfı yöneten müteveli dârüşşifâ yönetiminden de sorumluydu. Güvenilir bir kişi olması gereken müteveli genellikle devlet tecrübesine sahip, medrese mezunu ve üst rütbeden ulemâ, asker, sancak beyleri, defterdarlar, sipahi ağaları gibi devlet ricali arasından seçilirdi. Dârüşşifâlarda tabip, cerrah, göz hekimi, eczacı, hasta bakıcı, aşçı, kilerci, temizlikçi, bulaşıkçı, çamaşırcı, kapıcı, vekilharç, kâtip ve diğer birçok görevli çalışırdı. Mescidi bulunan dârüşşifâlarda imam, müezzin, gassâl, hamamı olanlarda külhancı ve tellâk gibi görevliler de vardı. Tabip ücretleri oldukça yüksekti. Günlük hesaplanan ve nakit ödenen maaşın yanı sıra arpa, buğday ve pirinç ola-

rak verilen aynı yardımlar da vardı. Vakfiyelerde yer almayan yeni hizmetlerin ücretleri herhalde mütevelinin takdirine bırakılmıştır. Dârüşşifâda başhekimin gündelik ücreti 20 ile 30 akçe arasında değişirdi. İkinci tabibin gündeliği 10-15 akçe arasında olup 25 akçeye kadar çıkabilirdi. Birinci cerrahın gündeliği 5-8 akçe, ikinci cerrahın gündeliği 3-4 akçe, göz hekiminininki 3 ile 8 akçe arasında değişirdi. XVI. yüzyılda Süleymaniye Dârüşşifâsı eczacısının gündeliği 3 ile 5 akçe arasındaydı.

Dârüşşifâyâ eczanın temini, ilaçların hazırlanması ve korunmasıyla ilgilenen görevliler yaptıkları işi tanımlayan çeşitli sıfatlar ve meslek adlarıyla anılırdı. Bitkilerden ilaç yapan eczacıya "aşşâb / saydâ-lân", ham eczayı dövüp ezen eczacı kalfasına "edviye-kûb", şerbet adı verilen sıvı ilaçları hekimin reçetesine göre hazırlayanlara "şerbetçi / şerbetçiyân", macun yapanlara "macunciyân" denirdi. Süleymaniye Dârüşşifâsı'nın günlük ilaç masrafının 300 akçe olduğu kaydedilir. Dârüşşifâdaki bir hizmet için yapılan görevlendirmede belirli bir süre yoktu; ölüm, istifa ve azil gibi sebeplerle boşaldığında yeni tayin yapılırdı. Dârüşşifânın idaresi ve ihtiyaçlarının giderilmesi vakfiye doğrultusunda müteveliye aitti. Gerek bir dârüşşifâyâ tayin ve dükkân açma gerekse dükkânsız gezgin sağlıkçıların çalışmasına izin verme konusunda bir üstada hizmet etmiş ve işinin ehli olma ölçüsü aranırdı. Hekimbaşı veya saray hekimleri ya da o yörede bulunan beratlı dârüşşifâ ve ordu hekimlerinin yaptığı soruşturmanın sonucunda mesleğe ehil olmadığı anlaşılan kişinin faaliyetine son veriliirdi. Ameliyat veya te-

Kenzü's-sıhha-i
ebdâniyye adlı
eserde
ilâç yapımında
kullanılan
aletlerden
bir kısmını
gösteren
tasvirler
(İÜ Cerrahpaşa
Tıp Fakültesi
Tıp Tarihi
ve Deontoloji
Ana Bilim Dalı Ktp.,
nr. 273, vr. 4^a-5^a)

davi öncesinde kadı ve şahitler huzurunda hasta ya da vasisinin rızası alınır. Davacı olunmasını önlemek amacıyla yapılan rıza sözleşmesi, hekimin kusuru veya bilinen yöntemler dışında tedavisi sonucunda hastanın zarar görmesi durumunda dava açılmasına engel değildir. Kadılar akıl hastalarının gözetim altına alınması, hasta ve yakınlarının şikâyetleri, adli tıp uygulamaları gibi çeşitli konularla da ilgilendirler. Osmanlı hekimlik töresinde din ve ırk ayrımı yapılmazdı. Sarayda olduğu gibi halk arasında da müslüman olan ve olmayanın birbirini tedavi edebildiği arşiv belgeleri ve mahkeme kayıtlarındaki sözleşmelerden anlaşılmaktadır (ayrıca bk. BÎMÂRİSTAN).

Cüzzamhâneler. Osmanlılar, Selçuklular gibi cüzzam hastalığının bulaşıcı olduğunu düşünür ve hastaları şehir dışında yaptırdıkları cüzzamhânelerde tedavi ederlerdi. Dârüşşifâlara cüzzamlılar yatırılmazdı. Cüzzam hastalığına yakalandığı tabip tarafından belirlenen kişi kanun gereği bir cüzzamhânece tecrit edilirdi. Cüzzamhâneye Miskinler Tekkesi de denirdi. Selçuklular'ın Kayseri, Sivas, Konya, Adana, Amasya, Kastamonu ve Tokat'ta kurdukları cüzzamhânelere yararlanan Osmanlılar ayrıca Bursa, Edirne, İstanbul, Kıbrıs, Sakız, Girit ve Sömbeki (Nimöz) adalarında cüzzamhânelere açmıştı. Cüzzamhânelere en ünlüleri Kayseri'deki Meczûmîn Zâviyesi, Üsküdar ve Konya'daki Miskinler Tekkesi'ydiler. 1514'te Yavuz Sultan Selim'in Bağdat yolu kenarında şehrin uzağına inşa ettirdiği ve Üsküdar Miskinler Tekkesi olarak tanınan cüzzamhânenin iç bahçeye bakan odaları, hamamı, çamaşırhanesi ve mescidi vardı. Burada tecrit edilen cüzzamlılar aileleriyle birlikte yaşırdı (bk. CÜZZAM; MİSKİNLER TEKKESİ).

2. Modern Dönem. Sivil Hastahaneler. Klasik dönemde halka sağlık hizmeti veren vakıf kurumları olan dârüşşifâların yapımı XVII. yüzyıldan sonra sürdürülmedi. Deprem ve yangınlar yüzünden harap olmaları yanında zengin gelir kaynaklarının XIX. yüzyılda kaybedilen topraklarda kalması veya başka kişi ve kurumlara devredilmesi gibi sebeplerle gereken onarımları yapılamadı ve kuruluş amacına uygun olarak işletilemez duruma geldi. Diğer yandan tıp alanındaki yenilikler karşısında yetersiz kalmaya başlayan, gelişen yeni tıbbın gereklerini karşılayamayan yapılarıyla dârüşşifâlar kuruluştaki işlevlerini kaybetti. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren çağın tıp uygulamalarına ve görev dağılımına uygun biçimde planlanan gureba hastahaneleri, yüzyılın ikinci yarısında da belediye hastahaneleri açılmaya başlandı. Böylece genel hastahane hizmeti veren dârüşşifâlarda her çeşit hasta tedavi edilirken gureba hastahanelerinin kurulmasıyla birlikte dârüşşifâlarda evinde bakılamayan veya kimsesiz olan akıl hastalarına bakıldı. Bunun sonucunda tımarhâne ve bimarhâne tabirleri akıl hastahanesi karşılığında kullanıldı. Eski dârüşşifâ geleneğinde olduğu gibi gureba hastahanelerinde de öncelikle yoksul halka ve gelip geçen yolculara hizmet verildi.

Mevcut bilgilere göre kimsesiz yoksullar (garipler / gureba) için yaptırılan ilk hastahane, 1836'da Edirnekapi'daki Mihrimah Sultan Külliyesi Medresesi'nde açılan Gureba ve Bekâr Hastahanesi'dir. 1843 çiçek salgını esnasında hastahanelerin yetersiz kalması üzerine Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın inşa ettirdiği, 1845'te tamamlanan Bezmiâlem Vâlide Sultan Vakıf Gureba Hastahanesi (Gurebâ-yı Müslimin Hastahanesi) 1847'de hasta kabul etmeye başladı. Adında ilk defa "hastahane" kelimesi kullanılan bu sağlık kurumu bir vakıf eseri olması bakımından aynı zamanda Avrupalılaştırma döneminin ilk sivil sağlık kuruluşudur. Anadolu'daki çeşitli şehirlerin yanı sıra Balkanlar'da, Ortadoğu'da ve günümüzde İsrail, Suudi Arabistan, Yemen, Libya gibi ülkelerin bulunduğu Osmanlı topraklarında gureba hastahaneleri açıldı. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım ile eşi Yûsuf Kâmil Paşa'nın kurduğu Zeynep Kâmil Hastahanesi (1862) vakıf gelirleri olmadığından vârislerin tahsisatıyla onarımları yapıldı, zaman içinde zengin hastalardan ücret alınarak yaşatıldı; daha sonra askeriye, tıp fakültesi ve belediye gibi çeşitli kurumlarca işletildi. Günümüzde kadın-doğum ve çocuk hastalıkları hastahanesi olarak faaliyet görmektedir.

Islahat Fermanı ile birlikte (1856) hapishane binaları ve sağlık koşulları düzenlenmeye, bu bağlamda merkezî hapishanelerde hastahaneler kurulmaya başlandı. 1880 yılında çıkarılan Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi her hapishaneye bir hastahane binası ya da odasının yapılmasını gerektiriyordu. 1865 kolera salgınının ardından Beyoğlu'nda kurulan Altıncı Dâire-i Belediye Hastahanesi ilk belediye hastahanesidir. St. Vincent de Paul rahibelerinin de çalıştığı bu kurumda inanç ve soy ayrımı yapılmadan hastalar ücretsiz tedavi edilirdi. 1874'te bu hastahane Tophane'ye taşındı ve daha çok Galata ve Beyoğlu'nda kavga edip yaralananlar gel-

diğinden buraya Altıncı Dâire-i Belediye Mecrûhîn Hastahanesi adı verildi. 1910'da Müessesât-ı Hayriyye-i Sıhhiyye Müdüriyeti'ne devredilen bu hastahane erkeklerle ayrılarak Beyoğlu Zükûr Hastahanesi oldu. Günümüzde Beyoğlu Devlet Hastahanesi adıyla faaliyetini sürdürmektedir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde kadınlar için hastahaneler yaptırıldı veya hastahanelerin içinde kadınlara mahsus bölümler açıldı, doğumhaneler kuruldu. Frengi gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla 1879'da hazırlanan tâlimatnâme gereği Karaköy'deki bir konakta Altıncı Dâire-i Belediye Nisâ Hastahanesi açıldı. Özellikle kimsesiz olan veya zührevî hastalıklara yakalanan kadınlar için Beyoğlu Nisâ Hastahanesi (Emrâz-ı Zühreviyye Hastahanesi) 1883'te faaliyete başladı. İstanbul'un ilk modern doğumevi (vilâdethâne, serîriyyât-ı vilâdiyye) 1892'de Gülhane Bahçesi içindeki bir binada açıldı, 1909'da Kadırga'ya taşındı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (Doksanüç Muharebesi) sonrasında Rumeli'den göç eden hastalar, sakatlar, dul ve yetimlere hizmet vermek için 1891'de Bursa Dârülacezesi kuruldu. II. Abdülhamid'in iradesi ve bağışlarıyla İstanbul'da 1896'da açılan Dârülaceze Müessesesi'nde inanç ve soy ayrımı yapılmadan muhtaç kimselere hizmet verildi. İstanbul Dârülacezesi ırda'hâne (sütçocuğu yuvası), yetimhane, mekteb-i ibtidâî, dilsiz ve â mâlar mektebi, imâlâthaneler, hastahane, doğumevi, bakteri-yolojihâne, etüv dairesi, çamaşırhane, eczahane ve ibadethaneleriyle (cami, Rum ve Ermeni kiliseleri ve sinagogu) çok yönlü hizmet veren, her ihtiyacın düşünüldüğü komple bir sağlık ve sosyal yardım kurumudur (bk. DÂRÜLACEZE). Dünyanın ilk çocuk hastahanelerinden olan Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlîsi, dönemin en ileri sağlık kurumu olarak II. Abdülhamid'in 16 Şubat 1898 tarihli iradesiyle yaptırıldı. Burada inanç ve soy ayrımı gözetmeden bütün çocuklar ücretsiz tedavi edilirdi. Türkiye'de stetoskopun ilk kullanımı, röntgen ışınlarıyla kanser tedavisinin ilk uygulandığı ve kaloriferle ısıtma ilk defa bu hastahanece gerçekleşti. 1908 yılından sonra ihmale uğrayan hastahänenin tarihi yapıları 1968'de yıkıldı ve yapılan yeni hastahänenin adı da Şişli Çocuk Hastahanesi oldu.

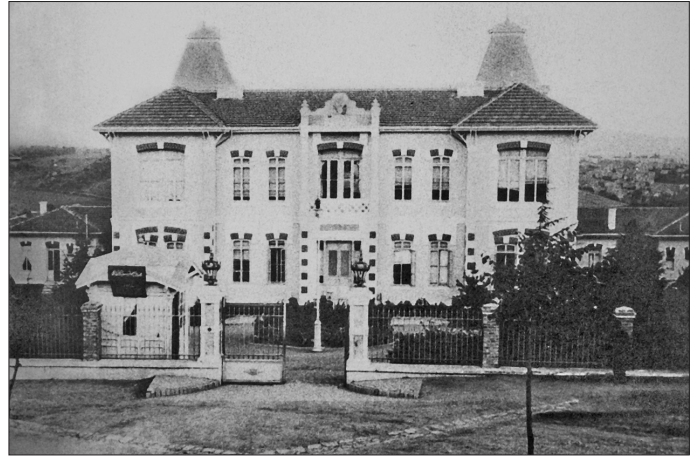
II. Abdülhamid döneminde bulaşıcı hastalıklara karşı büyük bir mücadele verilererek Avrupa'da kaydedilen mikrobiyoloji alanındaki buluşlar ve yenilikler yakından izlendi ve en kısa sürede uygulandı. Karan-

TIP

tina, tebhîrhâne, aşî üretimi, bakteriyolojîhâne gibi kurumların yanı sıra hastahanelerde bulaşıcı hastalıklarla ilgili ayrı birimler oluşturuldu; frengi ve kolera gibi hızla yayılan hastalıklara mahsus hastahaneler tesis edildi. Hamidiye Etfâl ve Haseki Nisâ (Hamidiye) Hastahanesi gibi büyük hastahanelerde difteri, kızıl, kızamık, verem, boğmaca, yılanık gibi hastalıklara ayrılan koğuş, baraka ve pavyonlar oluşturuldu. Bu dönemde Karadeniz'den Orta Anadolu'ya doğru yayılan, ayrıca Loros, Silifke, Gazze, Yemen, Kudûs gibi ülkenin güney bölgelerinde seyreden frengi salgınına karşı frengi hastahaneleri yapıldı. İstanbul'da geçici kolera hastahaneleri kuruldu ve hastalar tecrit edildi. 1893 kolera salgını esnasında şehremâneti tarafından hastaları tedavi ve tecrit amacıyla Cerrahpaşa semtindeki Takıyyüddin Paşa Konağı satın alınarak hastahaneye dönüştürüldü. Burası 1910'da Cerrahpaşa Zükûr Hastahanesi adı altında erkekler için bir belediye hastahanesi oldu. Yıkılan binanın yerine 1912'de, günümüzde biri Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Müzesi, diğeri dekanlık binası olarak kullanılan iki kâgir bina yapıldı.

Askerî Hastahaneler. Osmanlı ordusunda ve kalelerde tabip ve cerrah görevlendirilmesi eski tarihlere kadar gider. Ter-saneye ve seferde donanma gemilerine tabip ve cerrah tayin edilir, savaş alanı dışında yaralı ve hasta askerler kışlalarda hasta odalarında iyileştirilirdi. Ordunun sağlık işleri ordu hekimbaşısı ve cerrahbaşısı sorumluluğunda yürütülürdü. XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılda ordunun yeniden yapılandırılması faaliyetleri kapsamında Osmanlı coğrafyasının her yerinde asker hastahaneleri kuruldu. Savaşların ve salgınların yoğunlaştığı dönemlerde geçici hastahaneler açıldı. III. Selim devrinde 1793'te Nizâm-ı Cedîd ordusunun teşkiliyle askerî alanda başlatılan yeni düzenlemeler daha sonra tıp alanını yoğun biçimde etkiledi ve çağın gelişmelerine uygun planlanıp düzenlenen sabit asker hastahaneleri inşa edilmeye başlandı. XVIII. yüzyılın sonlarında kurulan Tophâne-i Âmir Hastahanesi ilk asker hastahanesi olarak bilinir. Levent Çiftliği Hastahanesi ve Toptaşı Asâkir-i Hâssa-i Muhammediyye Hastahanesi de ilk kurumlar arasında yer alır. Donanmaya mensup erler ve subaylar için Kasımpaşa Deniz Hastahanesi yapıldı (1795-1804). Osmanlı coğrafyasında asker hastahaneleri ileriki yıllarda giderek artan sayılarda açıldı. II. Mahmud devrinde kurulan hastahaneler arasında Bâb-ı

XIX. yüzyılın sonunda Şişli'deki Hamidiye Etfal Hastahâne-i Âlîsi'nin merkez binası

Seraskerî Hastahanesi (1826), İstanbul'un en büyük hastahanelerinden biri olan Maltepe Hastahanesi (Asâkir-i Mansûre Hastahanesi, 1827-1828), Bahriye teşkilâtının ilk hastahanesi Merkez Bahriye Hastahanesi (1827), Mühimmât-ı Harbiyye (Askeriyye) Hastahanesi (Cebelhâne Hastahanesi, 1828), Selimiye Hastahanesi (1833), Mekteb-i Harbiyye Hastahanesi (1834), Humbarahâne-i Ma'mûre Hastahanesi (1836), Liman-ı Kebîr (Kavak) Hastahanesi (1838) sayılabilir. İstanbul'da Hassa askerlerinin tedavisi için Selimiye Kışlası yakınında Haydarpaşa Asker Hastahanesi (1846) ve İstanbul yakasındaki topçu askerlerin tedavisi için Gümüşsuyu Asker Hastahanesi (1849) Sultan Abdülmecid döneminde açıldı.

II. Abdülhamid zamanında Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sebebiyle İstanbul ve taşradaki bazı yapılar hastahaneye dönüştürüldü, askerler ve göçmenler için sabit ve seyyar hastahaneler yapıldı. Mîrgûn (Emirgân), İplikhâne, Beylerbeyi hastahaneleriyle Serviburnu Asker Hastahanesi ve Şemsipaşa Muhâcirîn Hastahanesi bu dönemde kuruldu. II. Abdülhamid'in saray mensupları ve muhafızları için 1884'te tesis ettiği Yıldız Asker Hastahanesi en son tıbbî gelişmelerin izlendiği bir kurum olarak gelişti. 1897'de Osmanlı-Yunan savaşı sırasında yaralıların tedavi edildiği Yıldız Asker Hastahanesi'nde dünyada ilk defa savaş yaralılarındaki mermilerin yeri ameliyat öncesinde röntgen çekimiyle tesbit edildi. Çanakkale savaşları esnasında İstihlâk-i Millî Cemiyeti Hastahanesi, Moda Asker Hastahanesi, Fenerbahçe Asker Hastahanesi, Ağa Hamamı Hastahanesi, Makriköy (Bakırköy) Hastahanesi kuruldu. I. Dünya Savaşı'nda açılan Çamlıca Asker Hastahanesi, Davutpaşa Asker Hastahanesi, Teâlî-i Nisvân Ce-

miyeti Hastahanesi, Pangaltı Asker Hastahanesi dışında daha pek çok asker hastahanesi faaliyete geçti. Osmanlı Hilâliahmer Cemiyeti (Kızılay Derneği) Osmanlı-Rus, Osmanlı-Yunan (1897), Trablusgarp ve Balkan (1912-1913) savaşlarında yaralı, hasta ve muhacirler için seyyar ve geçici hastahaneler açtı. Bu cemiyetin desteğiyle Balkan Savaşı sırasında Demirkapı ve Ayastefanos (Yeşilköy), Taşkılla, Kandilli, Şişli'de (Klemov) asker hastahaneleri kuruldu; Maçka Hastahanesi ile Tuzla Asker Hastahanesi de aynı dönemde açıldı.

Hıfzıssıhha Kurumları. Bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye XIX. yüzyılda büyük önem verildi, hastalıkların yayılmasını önlemek için çeşitli sağlık kuruluşları oluşturuldu. Karantinalar kurulmadan önce salgın hastalıklar sırasında Maltepe Hastahanesi'nde asker hastaları tedavi ve tecrit edilirdi. Hastahanelerin yetersiz kalması dolayısıyla koleralı hastalar 1831'de Kızkulesi Mat'ûnün Hastahanesi adı altında Kızkulesi'nde tecrit ve tedavi edildi. 1837'de Meclis-i Tehaffuz adı verilen karantina meclisi (Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye) kurulduktan sonra salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla İstanbul'da gerekli görülen yerlere karantinahaneler (tehaffuzhâneler) açıldı. İlk defa 1838'de Kuleli Kışlası tehaffuzhâne yapılarak gemiler burada denetlenirdi, yolcular bekletilerek izlendi ve hastalar tedavi edildi. Karantina hizmeti veren sıhhiye görevlileri burada eğitildi. Tehaffuzhâne 1842'de Anadoluakavağı'na taşındı. 1867 tarihli Kolera Nizamnâmesi'nden sonra Boğazlar'da yeni tehaffuzhâneler açıldı. Korumucu sağlık kuruluşları Mekteb-i Tibbiyye-i Şâhâne'nin bünyesinde oluşturuldu. Pasteur'un bulunduğu kuduz aşısını hazırlamak ve salgın hastalıkları araştırmak üzere Dersaadet Dâüikelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi açıldı (1887). Çi-

çek aşısı hazırlanması için Telkikhâne-i Şâhâne (1892) kuruldu, hekimler ve hastahaneler burada üretilen aşıları kullandı. 1893-1894 kolera salgınında hastalıktan koruma ve tedavi sorumluluğunu üstlenen belediye dairelerince açılan hastahanelerin yanı sıra bulaşıcı hastalıklara yakalananların elbise ve eşyalarının, bulaşmış mekânların temizlendiği tebhîrhaneler yaptırıldı. Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da açılan tebhîrhanelerden Üsküdar Tebhîrhânesi günümüze kadar korunabilmiştir. Bulaşıcı salgın hastalıklar konusunda çok hassas davranan II. Abdülhamid, Demirkapı'daki Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'nin bahçesinde bir Bakteriyo-lojihâne-i Şâhâne yaptırdı (1893). 1894'te burada hekimlere, veterinerlere eğitim verildi, Osmanlı Devleti'nin serum ve aşıları üretilirdi. 1894'ten sonra sadece kuduz çalışmalarının yapıldığı kuduz müessesesine Dâülkelb Ameliyathanesi denildi. 1922'de bu kurumlar Kimyahâne ve Sıhî Müze ile birlikte Hıfzıssıhha Müessesesi adıyla birleştirildi (bk. HIFZISSİHHA).

Gayri Müslim ve Yabancı Hastahaneleri. Gayri müslim tebaa, Avrupa devletleri ve Amerikalı misyonerler Osmanlı coğrafyasında çeşitli sağlık faaliyetlerinde bulundu, cemaatleri ve yurttaşları için hastahaneler kurdu. Karaköy'de açılan Balıklı Rum Hastahanesi, gemi yoluyla bulaşıcı hastalıkların taşındığı limana yakınlığı dolayısıyla 1753'te Yedikule'de sur dışında yapılan binalara taşındı. Bu hastahane günümüzde de sağlık hizmeti vermeye devam etmektedir. İstanbul'da Rum Ortodoks cemaatine ait Yedikule Veba Hastahanesi (1753), Beyoğlu Veba Hastahanesi (1779) ve Gemici Hastahanesi (1762) açıldı. Taksim'de Surp Agop (St. Jacques) Ermeni-Katolik Hastahanesi (1836) dışında İstanbul'un Ermeni hastahanelerinden biri de muhtaç hasta ve yaşlılar için 1838'de Kazlıçeşme Yedikule'de inşa edilen Surp Pirgic Ermeni Hastahanesi'dir. Balat Müsevî Hastahanesi diye bilinen Or-Ahayım Hastahanesi 1886'da Balat civarındaki fakirlere hizmet verilen bir dispanser olarak kuruldu. 1898'de hizmete açılan Balat Ayvansaray'daki binasında hizmet gören, vakfı tarafından yönetilen hastahane halen faaliyeti sürdürmektedir.

B) Tedavi Yöntemleri. Hıltlar Nazariyesi. Günümüz teşhis araçlarının bulunmadığı dârüşşifâlarda hekim hastayı gözler, şikâyetlerini dinler ve hastalık belirtilerini izlerdi. Fizik muayeneyle hastada ateş, terleme, sararma gibi belirtiler arar, ayrıca el

Balat Müsevî
Hastahanesi
(Or-Ahayım
Hastahanesi)

ile nabız yoklar, bakmak suretiyle idrar ve gâita tetkiki yaparak hastalığın teşhisini koyar ve seyrini tahmin ederdi. Daha önceki İslâm tıp geleneği doğrultusunda Osmanlı tıbbında da dört unsur / dört tabiat (mizaç) nazariyesi esas alındı. Buna göre tabiattaki dört unsurun (ateş, su, toprak, hava) karşılığında insanda bulunan dört hılt yani kan, balgam, sarı safra ve kara safra farklı nitelikler (sıcaklık, kuruluk, soğukluk, nemlilik) taşır (bk. AHLÂT-ı ERBAA). Bu dört hıltın karışımı mizacı şekillendirir. Bir hıltın niteliğinin değişerek bozulması ya da miktarının çoğalıp azalması hıltlar arasında dengesizliğe ve sonuçta hastalığa yol açar. Hastayı tedavi için fazla ya da bozulmuş olan hıltı vücuttan atmak gerekir. Hastalığa sebebiyet veren zararlı hıltlar idrar söktürücü, müshil, kusturucu, terletici etkilere sahip eczalarla boşaltılırdı. Bozulduğu düşünülen kan unsuru hacamat ve sülük uygulanarak vücuttan atılırdı.

Sağlıklı Yaşama ve Hastalıktan Korunma. Klasik Osmanlı tıbbi hastalıklardan korunma üzerinde yoğunlaşmıştı. Tedavinin esası bozulan mizacın düzeltilmesine dayanırdı. Osmanlı tıp kitaplarında sağlıklı yaşama kurallarına büyük önem verilir. Yiyecek ve içecekler, spor, uyku, hamamda yıkanma ve duyguların insan sağlığı üzerindeki etkileri, sağlıklı yaşama yardımcı olacak tedbirler anlatılır. Sağlığı koruma ve sağlıklı yaşam için nelerin yapıp nelerin yapılmayacağı; mizaca, mevsime, zamana göre alınması uygun gıda çeşitleri ve nitelikleri; giysilerin sağlığa etkisi; beden hareketinin ve dinlenmenin yarar ve zararları, uykunun etkileri, hamamın yarar ve zararları; cinsel ilişkinin yarar ve zararları; organların korunması; kusturucular ve müshillerle bedenin temizlenmesi gibi konular işlenir.

İlaçla Tedavi. Klasik Osmanlı tıbbında bazı meyve ve sebzelerle hayvan ürünleri işlenmeden ilaç gibi doğrudan hastalara verilirdi. Meselâ elma, üzüm, tavuk, balık gibi besin maddeleri hastayı tedavi amacıyla reçete edilirdi. Tabip hastanın sağlığını önce yiyecek ve içeceklerle korumaya ve tedavi etmeye çalışırdı. Bunun yanında hastalar bitki, hayvan ve madenlerden elde edilen ilaç ham maddesiyle ya da bunlardan terkip edilen ilaçlarla tedavi edilirdi. Hastaya uygun ilacın verilebilmesi için eczaların sıcak, soğuk, kuru veya yaş olarak tanımlanan doğal niteliklerini ve tıbbi etkilerini bilmek gerekir. Vakfiyelerde, dârüşşifâda görevlendirilecek tabibin ilaçların terkip ve hazırlanışı konusunda usta ve tecrübeli olması şart koşulurdu. Etkili maddeleri elde edilmek istenen çiçekler, tohumlar, kökler vb. çeşitli yöntemlerle işlendikten sonra basit ilaç haline getirilirdi. Farklı eczanın karıştırılmasıyla hazırlanan ilaçlara mürekkebat adı verilirdi. İlaç terkipleri macun, merhem-pomat, yağ, koku, toz, hap, tablet, pastil, fitil, yakı vb. şekillerde hazırlanırdı. Tabipler ve cerrahlar ilaç yapmayı biliirdi. Ayrıca ilaçla uğraşan meslek sınıfları vardı ve yaptıkları işin mahiyetine göre adlar alırlardı. Tıbbi yağları ve kokulu suları elde etme geleneği ve attarlık önemli bir ticaret alanı olup İstanbul'da XVII. yüzyılın ortalarında 2000 civarında attar dükkânının varlığı kaydedilmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan ecza ve ilaç listelerinden 150-200 civarında ham eczanın pazarlandığı öğrenilmektedir. XIX. yüzyıla kadar hastalara verilen ilaçların büyük çoğunluğu dârüşşifâlarda imal edilirdi; birtakım şerbet, tiryak, macun, merhem ve haplar dışarıdan satın alınsa da bunların miktarı çok azdı. İslâm dünyasında modern anlamda ilk eczacılık öğretimi İstanbul'da 1839 yılında Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne'de

TIP

açılan üç yıl süreli eczacı sınıfı ile başladı (ayrıca bk. AKRÂBÂZİN; ATTAR; ECZA-CILIK).

Cerrahî Tedavi. Klasik dönem Osmanlı hekimliğinde ilaçla tedaviye gayret edilir, mecbur kalınmadıkça cerrahî girişimde bulunulmazdı. Anestezi ve antisepsi gibi tedbirlerin bulunmadığı bir çağda büyük ameliyatlardan kaçınılması gerekirdi. Ameliyat öncesinde hasta veya yakınlarından alınan rıza senetlerinden anlaşılacağı üzere en sık rastlanan cerrahî girişimler mesânenen taş çıkarma, fıtık ve sıraca (scrofulo) ameliyatlarıdır. Cerrahî uygulamaların büyük çoğunluğu hâricî tedavilerden oluşurdu (bk. CERRAHLIK; TEŞRİH).

Müzikle Tedavi. Dârüşşifâ tıbbî dört unsur nazariyesiyle yürütüldüğü gibi müzikle tedavi de dört unsur nazariyesine dayandırılırdı. Müzik aletlerinin, teganni tarzlarının ve makamların tesirinin mizaçlara ve hastalıklara göre değiştiği kabul edilirdi. Dolayısıyla her hastaya ve hastalığa uygun makamda icra yapılırdı. Meselâ tıp yazmalarında felç hastalığına rast makamının iyi geldiği bildirilir. Günün saatlerinin tedaviyi etkilediği kabul edildiğinden kaynaklarda hangi müsinin günün hangi saatinde, haftanın hangi gününde, hangi makamın hangi mizaca iyi geleceğine dair ayrıntılı bilgiler ve çizelgeler bulunur. Soğuk mevsimde sıcak nağmelerin, sıcakta soğuk tabiatlı nağmelerin çalınması önerilirdi. Birçok hastalıkta nabız atışlarının çeşitli ritimler göstermesinden bazı anlamlar çıkarılır ve nabızla müzik nağmeleri arasında ilgi kurularak nabız hareketlerinin her biri bir makamla ilişkilendirilirdi. Ritmi aksayan, yavaş ya da hızlı ritimli nabızlar hastalık belirtisi açısından teşhiste önem kazandığı için hekimin müzik bilgisine de sahip olması beklenirdi. Amasya, Fâtih, II. Bayezid ve Süleymaniye dâ-

rüşşifâlarında sâzendeler ve hânendeler mûsiki icra ederek hastaların tedavisine yardımcı olurdu. *Ta'dilü'l-emzice* adlı eserinde müzikle tedaviye bir bölüm ayıran Osmanlı hekimi Şuûrî Hasan Efendi, Beyazıt (II.) Dârüşşifâsı'nda bazı kişilerin müzikle tedaviyi eğlenceye dönüştürüp görevlerini ihmal etmeleri ve bazı hastaların rahatsız olması yüzünden bunun yasaklandığını kaydeder.

C) Tıp Eğitimi. Önceleri dârüşşifâlarda tabip şâkirdi adı verilen öğrenciler tabiplerin yanında çıraklık yoluyla ustalaşırdı. Bursa ve Fâtih dârüşşifâlarında bir eğitiminin bulunduğu ve usta-çırak usulüyle hasta başında eğitim gören tıp öğrencilerine odalar ayrıldığı arşiv belgelerinden öğrenilmektedir. Şâkirdler cemâat-i şâkirdân-ı etibbâ denilen bir sınıf teşkil eder ve her biri günde 5 akçe alırdı. Usta olduklarında üçüncü ve ikinci tabip sıfatıyla dârüşşifâlara gönderilirdi. Süleymaniye Külliyesi içinde yer alan Tıp Medresesi (dârü'ttîb) dönemin tıp bilgi ve uygulamasının öğretildiği ilk Osmanlı medresesidir. Başlangıçta burada bir müderris, sekiz dânişmend, bir muîd ve bir noktacı görevlendirilmişti. Daha önce klasik medrese eğitimi alan ve dânişmend adı verilen yevmiyeli öğrenciler mezun olduğunda ilmiye kadrolarına tayin edilebilirdi. Başarılı dânişmendlerden seçilen bir muîd yardımcısı öğretim görevlisi sıfatıyla müderrisin verdiği dersleri öğrencilere tekrar ettirirdi. Noktacısı ise faaliyetleri teftiş ederdi. Terfi eden dânişmendler Fâtih Dârüşşifâsı'na şâkird olarak tayin edilir, terfi ya da beca-yış yoluyla dârüşşifâyâ üçüncü ya da ikinci tabip olurdu. Fâtih Dârüşşifâsı ve Süleymaniye Tıp Medresesi dârüşşifâlara, saraylara ve orduya tabip yetiştiren başlıca kurumlardı. Süleymaniye Tıp Medresesi'n-

den sonra sarayda yabancı hekim istihdamı giderek azaldı. Dârüşşifâlarda hasta başında hekim eğitiminin yanı sıra hekim muayenehanelerinde teorik ve uygulamalı tıp eğitimi yaygındı.

Modern Tıp Eğitimi. Osmanlı hekimleri Batı dillerinden yapılan çeviriler, Avrupa'da tıp mekteplerinde tahsil gören Osmanlı tebaası gayri müslimler ve Osmanlı coğrafyasında faaliyette bulunan Avrupalı hekimler vasıtasıyla Batı tıbbıyla temasa geçmişti. Fakat Tıp Medresesi'nde geleneksel İslâm tıbbi ve uygulaması öğretilirdi. XIX. yüzyılın başında Batı tıbbını öğretecek okullara ihtiyaç doğdu. Çağdaş tıp öğretilmesi amacıyla 1805'te Rum tebaasına kurdurulan mekteple donanmada görevlendirilecek hekim ve cerrahların eğitimi için Kasımpaşa'da 1806'da Tersâne-i Âmire Hastahanesi'nin (İspitalya) yanına açılan Tıbhâne'nin ömrü uzun sürmedi. Tıbhâne-i Âmire (Dârü'ttîb-ı Âmire) adıyla anılan ve günümüz tıp fakültelerinin başlangıcı kabul edilen yeni tıp mektebi II. Mahmud döneminde 14 Mart 1827 tarihinde resmen kuruldu. Bundan sonra İslâm tıbbından Avrupa tıbbına geçiş hızlandı. Bu okula Tanzimat'ın ilânına kadar yalnız müslüman öğrenci alınırken 1839'dan itibaren her cemaatten öğrenci okula kaydedildi. 17 Şubat 1839'da Mekteb-i Tıbbiyye'nin Galatasaray'daki yeni binasının açılış töreni yapıldı. Ardından yangın ve yetersizlik gibi sebeplerle bu okul faaliyetlerini değişik semtlerde sürdürdü. Kırım savaşında (1853-1856) orduda hizmet edecek yeterince hekim bulanamayıp Avrupalı hekimlere başvurulması üzerine hekim sayısını arttırmak amacıyla özel bir sınıf açılarak Türkçe eğitime geçildi. 1866'da bu mektebin içinde sivil bir tıp mektebi kurulması için irade çıktı ve bir yıl sonra ayrı bir sınıf olarak Türkçe tıp eğitimine başlandı. Türkçe eğitimin başarılı olması üzerine orduya hekim yetiştiren askerî kısmında 1870'te ilk sınıftan itibaren tedrisat Türkçeleştirildi. Böylece bu dönemde İstanbul'da çağın yeni tıp eğitiminin verildiği biri askerî (Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne), diğeri mülkî (Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye-i Şâhâne) iki tıp mektebi faaliyette bulunuyordu.

Haydarpaşa Asker Hastahanesi 1870'te Haydarpaşa Tatbikât-ı Tıbbiyye-i Askeriyye Mektebi olarak eğitim hastahanesine dönüştürüldü; hekim, cerrah ve eczacılar, burada iki yıl staj yaptıktan ve imtihan edilip yeterlik belgesi aldıktan sonra tabur ve hastahanelere tayin edilmeye başlandı. 1889 yılından itibaren mezunlar ihtisas

Sam Mektebi
Tıbbiyye-i
Mülkiyyesi

için Berlin'e gönderilmeye başlandı. Gülhane Askerî Rüşdiye Mektebi binası 150 yataklı bir hastahane durumuna getirilip 1898'de Gülhane Tatbikat Mektebi ve Serîriyat Hastahanesi adıyla açıldıktan sonra stajlar burada yapıldı. II. Meşrutîyet'in ilânının ardından bu uygulama hastahane-yi ayrı bir tıp okuluna dönüştürdü. Askerî hekimlik derslerinin programa alındığı bu okul 1941 yılında Ankara'ya taşındı ve günümüze kadar Gülhane Askerî Tıp Akademisi olarak faaliyetini yürüttü. Askerî Tıbbiye'nin bulunduğu Demirkapı Kışlası'nın yetersiz kalması üzerine 1895'te II. Abdülhamid'in iradesiyle Kadıköy Haydarpaşa'da Askerî Tıbbiye için Haydarpaşa Asker Hastahanesi yanındaki geniş araziye yeni bir binanın yapılması kararlaştırıldı ve okul buraya nakledildi (1903). Bu binanın karşısına inşa edilen beş pavyon okulun eğitim hastahanesi şeklinde kullanıldı. Bu hastahane günümüzde Haydarpaşa Numune Hastahanesi adıyla faaliyet göstermektedir. 31 Ağustos 1903 tarihinde Şam Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyyesi üçüncü tıp mektebi olarak açıldı. Suriye vilâyetinin merkezi olan Şam'da kurulan Mekteb-i Tıbbiyye, İstanbul dışında kurulan ilk ve tek tıp okuludur. Meşrutîyet'in ilânından sonra İstanbul'da askerî ve mülkî iki tıp okulunun durumu yeniden değerlendirildi ve Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye ile Şam Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyyesi, Maarif Nezâreti'ne bağlandı. Yeni kadrosu ve yeni şekliyle Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye 1908'de İstanbul Dârülfünunu'nun bir şubesi olarak fakülte haline getirildi. 1909'da Askerî Tıbbiye'nin de bağlanmasıyla iki okul Dârülfünûn-ı Osmânî Tıp Fakültesi adı altında resmen birleştirildi (bk. MEKTEB-i TIBBİYYE).

D) Literatür. Klasik Dönem. Klasik dönemin Osmanlı hekimleri İslâm tıbbının Arapça ve Farsça kaynak eserlerinden doğrudan ya da Türkçe'ye çevirilerinden yararlanmanın yanı sıra telif eserler de meydana getirmiştir. XV. yüzyıldan itibaren sayısı hızla artan Türkçe tıp kitabı müelliflerinin çoğu ana kaynaklarını belirtmiş, kendi fikirlerini ileri sürmüş ve tecrübelerini bildirmiştir. Osmanlı döneminde Dâvûd-i Antâkî, Hacı Paşa ve Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî gibi âlimler tarafından Arapça ve Farsça tıp kitapları kaleme alınmıştır. Erken dönem Türkçe tıp kitapları Türkçe tip dilini en üst seviyede yansıtmaları bakımından büyük değer taşır. Osmanlı dönemine ait bilinen ilk Türkçe tıp kitabı Geredeli İshak'ın 792'de (1390) yazdığı *Edviye-i Müfred*'dir. Bu eserde ba-

sit ilâçlar ve kullanıldıkları hastalıklar, hıltlar nazariyesi, sağlıklı yaşama şartları, cinsel ilişki, ihtiyarlık gibi konularda dönemin tıp bilgisi halkın anlayacağı bir dille anlatılmıştır. Bu dönemin Türkçe tıp kitaplarından bir diğeri Abdülvehhâb b. Yûsuf el-Mârdânî'nin (ö. 823/1420'den sonra) *Kitâbü'l-Müntehab fi't-tıb* adlı eseridir. Mârdânî, Çağmîni'nin İbn Sînâ'ya ait *el-Kânûn'u* ihtisar ettiği *Kânûnçe fi't-tıb* adlı eserini *Tercüme-i Kânûnçe* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî ise ilk dönem Osmanlı tıbbının en çok eser veren müellifidir. Şîrvânî sağlıklı yaşam kurallarından söz eden *Sultânîyye*'sini Çelebi Sultan Mehmed'e, *Tuhfe-i Murâdî*'sini II. Murad'a ithaf etmiştir. Eşref b. Muhammed *Hazâinü's-saâde* adlı eserinde koruyucu hekimliğe dair bilgiler verir. Yine ilk dönem yazarlarından Hacı Paşa'nın (ö. 827/1424 [?]) *Müntehab-ı Şifâ*'sında görüldüğü gibi tıp bilgisinin yanı sıra dua, tılsım, muska formülleri vb. madde ötesi uygulamalara yer verilmesi istisnâ bir durumdur. Klasik tıp kitaplarının neredeyse tamamı hıltlar nazariyesine dayanan ve maddî tedavi yöntemlerini içeren eserlerdir.

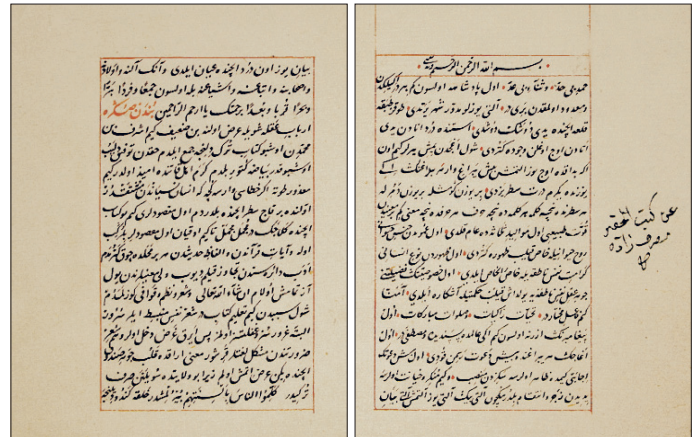
Kütüphanelerdeki yazma nüshalarından halk arasında çok tutulduğu anlaşılan bazı Türkçe tıp kitaplarında genel bilgiler verilmekte, hastalıklar ve tedavileri sade bir dille ifade edilmektedir. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan İbn Şerîf'in (Ali Çelebi) *Yâdigâr fi't-tıbb*'inde (828/1425 ?) koruyucu hekimliğe ait bilgilerle baştan ayağa hastalıklar ve tedavileri anlatılır. Nidâî'nin Türkçe muhtasar kitabı *Menâfiu'n-nâs* da halk arasında çok tutulmuştur. *Enmûzecü't-tıb* adlı eserde klasik tıp bilgisiyile hastalıkları ve tedavilerini açıklayan Hekimbaşı Emîr Çelebi, anatominin öneminden ve anatominin

seferlerde ölenlerin cesetlerinden öğrenilmesi gerektiğinden bahseder. Kitabın son bölümünde diğer bazı tıp kitaplarında olduğu gibi "Vesâyâ-i hükemâ-i selef ve etıbbâ-i halef" başlığı altında hekim ahlâkından söz edilir. Emîr Çelebi'nin yardımcısı için hazırladığı *Neticetü't-tıb* bir el kitabı niteliği taşır. Zeynelâbidin b. Halil'in Fâtih Dârüşşifâsı başhekimliği sırasında yazıp II. Murad'a takdim ettiği *Şifâü'l-fuâd li-Hazreti Sultan Murad* da çok tutulmuş ve iki buçuk asır sonra Batı tıbbının hâkim olduğu bir dönemde de baskısı yapılmıştır (İstanbul 1289; Bulak 1300).

Osmanlı hekimleri eczacılık konusuna büyük önem vermiş, genel tıp kitaplarında ilâç tedavilerine daima geniş yer ayırmış, basit ve birleşik ilâçlarla ilgili birçok telif ve çeviri kitap hazırlanmıştır. İbnü'l-Baytâr'ın *el-Müfredât*'ının tercümeleri Anadolu'nun bitki örtüsünü de kapsadığından çok önem taşır. Mahmûd b. İlyâs eş-Şîrâzî'nin *el-Hâvî fi 'ilmi't-tedâvî*'sinin çevirisi olan *Mecmûatü'l-mücerrebât* adlı eser organlara göre dâhilî ve hâricî hastalıklarla ateşli hastalıkların yanı sıra basit ve birleşik ilâçlara dair bilgiler içerir. Sabuncuoğlu Şerefeddin, İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin *Zahîre-i Hârizmşâhî*'sinin "Akrâbâzîn" bölümünü Türkçe'ye çevirmiş ve ona iki fasıl eklemiştir. Sabuncuoğlu, meslekî tecrübelerine yer verdiği *Mücerrebname* (873/1468) adlı farmakoloji kitabında ilâçları hazırlanış şekline göre sınıflandırmış ve hangi rahatsızlıkta nasıl kullanılacaklarını yazmıştır. *Mücerrebname* Türkçe yazılan ilk tecrübî tıp eseri kabul edilir.

Hekimler veya hekim olmayanlarca yazılan Türkçe tıp ve ilâç terimleri sözlükleri Osmanlı tıp literatürünün bir başka dalını teşkil eder. XVII. yüzyılda ansiklopedist Osmanlı âlimi Hezarfen Hüseyin Efendi'

Eşref
b. Muhammed'in
Hazâinü's-saâde adlı
eserinin
ilk iki sayfası
(TSMK, Hazine,
nr. 557)

İbn Serîf'in *Yâdigâr fi'l-tıbb* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1041)

nin *Lisânü'l-etubbâ fi lugatî'l-edviye* (*Fih-risü'l-ervâm fi lisâni'l-etubbâ*), Derviş Mustafa Siyâhî'nin *Lugat-ı Müşkilât-ı Eczâ*, Hekimbaşı Sakızlı İshâ Çelebi'nin drogların Arapça, Farsça, Türkçe, Rumca, Süryânice, Hintçe ve Frenkçe karşılıklarını verdiği *Nizâmü'l-edviye* adlı eserleri vardır. XVIII. yüzyılda Hayâtîzâde Şakirdi diye tanınan Ebülfeyz Mustafa'nın *Risâle-i Feyziyye fi lugatî'l-müfredât-ı tıbbiyye*'sinde droglar alfabe sırasıyla Türkçe ve Arapça olarak verilir; bazan da Farsça, Yunanca, Berberice, Latince, Hintçe gibi dillerden karşılıkları zikredilir. Ebülfeyz Mustafa'nın müfret ve mürekkep devaları anlatan *Düstûr-ı tabîb fi ameli mizânî't-terâkib* adlı eseri ecza ölçülerinin tanıtılması bakımından ayrıca önemlidir. Muhammed Mü'min Hüseyinî Tenkâbü'nî'nin *Tuhfetü'l-mü'minîn* adlı, basit ve mürekkep devaları anlatan Farsça eseri Gevrekzâde Ahmed-i Sâni tarafından *Gunyetü'l-muhassılîn fi tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir. Maddelerin Yunanca, Süryânice, Arapça, Farsça, Hintçe, Türkçe karşılıklarının verildiği eser mütercim'in şerhleri ve tenkitleri bakımından değerlidir. Hekim olmayan

Yirmisekizcelebizâde Mehmed Said Paşa *Ferâidü'l-müfredât* adıyla bir ecza lügatı hazırlamış ve alfabetik sırayla verdiği Arapça, Farsça, Türkçe, az sayıda Latince, Yunanca, Süryânice drog isimlerinin Farsça, Türkçe, Arapça, daha az sayıda Yunanca, Hintçe, Latince, İspanyolca, İtalyanca, Süryânice karşılıklarını zikretmiştir. Fazlîzâde Mehmed'in *Müfredât-ı Tıbb*'inde alfabe sırasıyla Arapça, Farsça, az sayıda Süryânice drog adlarının Türkçe, Arapça, Farsça, az sayıda Frenk, Rum ve Mısır dillerinde karşılıkları ve droglar hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Osman b. Abdurrahman, İslâm ve Osmanlı dönemi ecza bilgisinin başlıca kaynağı olan, Antikçağ Yunan hekimî Dioscorides'i temel alan Pietro Andrea Matthioli'nin *Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della Materia Medicinale* adlı kitabını *Kitâbü'n-Nebât* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (1184/1770). Çok geniş biçimde ele alınan drogların Frenkçe, Arapça ve Türkçe adlarının Latince, Türkçe, Arapça, Boşnakça, Yunanca ve az sayıda Nemçe dilinde karşılıkları yazılır.

Cerrahî kitapları arasında en önemlisi, Amasya Dârüşşifâsı'nda on dört yıl hekimlik yapan ve birçok öğrenci yetiştiren Sa-

buncuoğlu Şerefeddin'in *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye* adlı eseridir (870/1465). Türkçe en kapsamlı cerrahî kitabı olan eser, Endülüslü hekim Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-te'lif* adlı ansiklopedik tıp kitabının cerrahî bölümünün çevirisi olmakla birlikte Sabuncuoğlu'nun tecrübelerine ve farklı cerrahî alet çizimlerine de yer verilmiştir. *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*'de hastanın durumunu ve ameliyat sırasında cerrahî gösteren tasvirlerin bulunması İslâm tıp tarihinde bir ilktir. Diğer cerrahî kitapları arasında Ebû Tâhir İbrâhim b. Muhammed el-Gaznevî'ye isnat edilen *el-Hulâşa fi fenni'l-cirâha* isimli eserin Cerrah Mesud tarafından yapılan çevirisi, Muhammed b. Mahmûd eş-Şirvânî'nin Timurtaş Umur Bey'e ithaf ettiği *Cerrahnâme* adlı eseri, cerrah İbrâhim b. Abdullah'ın *Çintar* adlı Yunanca / Süryânice cerrahî kitabını tercüme ettiği *Alâim-i Cerrâhin*'i dikkat çeker. *Alâim-i Cerrâhin*'de ayrıca Şirvânî, Hacı Paşa, Sabuncuoğlu ve Akşemseddin gibi Türk hekimlerinin ilaç terkipleri bulunur. Yaralar, kırık çıkıklar, ırlar, kanserler, şarbon, dolama, fıtık, apse ve frengi gibi konuların ele alındığı eser ateşli silâh yaralarından ve frengiden ilk defa söz eden kitap olarak bilinir. Bursalı Ali Münşî Efendi'nin *Cerrahnâme*'sinde de cerrahî rahatsızlıklar ve tedavileri anlatılır.

Osmanlı döneminin en kapsamlı göz hastalıkları ve tedavisi kitabı Muhammed b. Mahmûd eş-Şirvânî'nin *Mürşid* adlı eseridir (841/1438). Sinoplu Mü'min b. Mukbil'in *Miftâhu'n-nûr ve hazâinü's-sürûr*'unda başın yapısı ve hastalıklarının yanı sıra göz hastalıkları ve tedavileri ele alınır. Mü'min b. Mukbil, *Zahire-i Murâdiyye fi t-tıbb* adlı eserinde (841/1438) çeşitli hastalıkların yanı sıra göz ağrıları, göz kapağı ve göz tabakaları hastalıkları ve tedavilerini anlatır; ayrıca alet çizimleri verir ve kendi tecrübelerini aktarır. Gelecekte Osmanlı hekimliğinin son temsilcisi kabul edilen Gevrekzâde Hasan Efendi'nin (ö. 1216/1801), Sadaka b. İbrâhim'in göz hastalıklarına dair *el-'Umdetü'l-kühliyye* adlı kitabının *Zübdetü'l-kühliyye fi teşrihi'l-basariyye* adıyla çevirisinde modern göz anatomisi tasvirlerinin olması dikkat çekicidir. Doğum ve çocuk hastalıkları konusunda ilk Osmanlı eseri olan Şâbân-ı Şifâî'nin (ö. 1116/1705) *Tedbirü'l-mevlûd*'ü klasik İslâm kaynaklarındaki bilgiler yanında yazarın kendi tecrübelerini de ihtiva eder. Gevrekzâde Hasan'ın *Neticetü'l-fikriyye fi tedbiri vilâdeti'l-bikriyye*'si kadın ve çocuk hastalıkları hak-

kında yazılan ikinci eserdir. Bahnâme adı verilen kitap türünde ise cinsel gücü artırıcı afrodizyakların yanı sıra hamile kalma ve gebelikten korunma gibi konular ele alınır. Tifâşî'den ve Nasîrüddîn-i Tûsî'den yararlanarak yazılan Türkçe bahnâmelerden Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Râhatû'n nûfûs fi'l-bâh*, Taşköprizâde'nin *Bahnâme-i Pâdişâhî*, Ebûlfeyz Mustafa'nın *Tuhfe-i Mûteehhilin*'i anılabilir. Bulaşıcı hastalıklarla ilgili olarak Nidâî'nin veba ve bundan korunma yollarına dair risâlesi *Rebiu's-selâme* klasik İslâm tıbbına ve yazarın kendi tecrübelerine dayanır. Osman b. Mûsâ Eskişehirî *el-Mâûn fi mes'ele't-tâûn* adlı eserinde (1210/1795) bulaşıcı hastalıklarla veba hakkında bilgiler verir. Gevrekzâde Hasan Efendi, Abdüsselâm el-Mühtedî'nin (İliya / İlyâs b. Ab-ram) II. Bayezid için kaleme aldığı *Micen-netü't-tâ'ûn ve'l-vebâ'yı* Türkçe'ye çevirmiştir (1209/1795). İslâm tıbbına bağlı olan Gevrekzâde Hasan, Ebû Mansûr Hasan b. Nûh el-Kumrî'nin Sâmanî Hükümdarı II. Mansûr için yazdığı *el-Ginâ ve'l-mûnâ* adlı dâhilî ve ateşli hastalıklara dair eserini *Dürre mensûriyye fi terceme-ti'l-Mansûriyye* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Belirli bir konuyu ele alan monografi niteliğindeki eserler arasında Ahî Çelebi'nin

Bursalı
Ali Münşî'nin
Cerrahnâme adlı
eserinin
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Hâlet Efendi,
nr. 751)

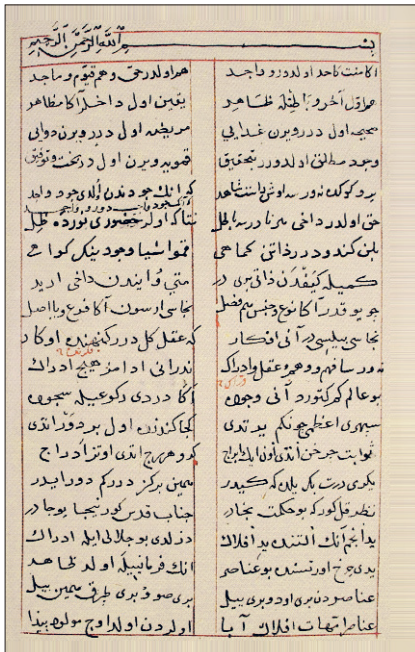

(ö. 931/1524) kendi tecrübelerine de yer verdiği, böbrek ve mesâne taşlarının sebepleri, belirtileri ve tedavisine dair *Risâle-i Hasâtü'l-kilye ve'l-mesâne* adlı eseri çok önemlidir. Belirli konularla ilgili birden çok risâle kaleme alan hekimler de vardır. Bunlardan Kâtibzâde Mehmed Refî'nin *İllet-i Sadr ve Rie*, Evcâu'l-mefâsıl, *İllet-i Mesâne* ile Pâdzehi ve Anber ve Za'fû'l-bâh adlı risâleleri anılabilir. Gevrekzâde Hasan da *Risâle-i Nikris*'te gut hastalığı ve tedavisini, *Risâle fi marazi'l-iskorbût*'ta C vitamini eksikliğinden olan iskorbüt hastalığını, *Risâletü'l-Mûsikıyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye*'de müzikle tedavi konusunu işlemiştir. Seyyid Mehmed Said Efendi'nin *Mizân-ı Nabz*'ında nabızla teşhis üzerine klasik bilgiler verilir. Bazı hekimler bilgilerin kolay akılda tutulması için manzum tıp kitapları yazmıştır. Bunlardan Tutmacı lakaplı bir müellifin Aydınoğlu Umur Bey adına kaleme aldığı *Tabiatnâme* adlı risâle koruyucu hekimliğe dairdir. Sabuncuoğlu Şerefeddin'in öğrencisi Muhyiddin Mehî, Hacı Paşa'nın nazârî ve amelî tıp konularını ihtiva eden *Teshîl*'ini *Nazmü't-Teshîl (Müfid)* adıyla manzum hale getirmiştir. Meşhur divan şairi Ahmedî dönemin tıbbına dair *Ter-vihu'l-ervâh* adlı mesneviyi yazmış, Nidâî de II. Selim'e sunduğu *Dür-i Manzûm'u (Manzûme-i Tıb)* kaleme almıştır. Derviş Mustafa Siyâhî *Mecmau't-tıb ve Risâle fi't-tıb* adlı manzum eserlerinde çeşitli konuları anlatır. Bazı kitaplar doğrudan tiple ilgili olmamakla birlikte tıbbı dair meseleleri de içerir. Muhammed b. Mahmûd eş-Şirvânî *Cevhernâme*'sinde bazı değerli taşların tıbbî etkilerini tanıtır. *Tuhfe-i Murâdî*'sinde ise taşların yanı sıra

afrodizyaklar ve kokular ele alınır. Mustafa b. Seydî'nin *Cevâhirmâme-i Murâdî*'sinde taşlar ve güzel kokulardan, Zaîfî Pîr Mehmed b. Evrenos'un *Risâle-i Cevâhirmâme*'sinde taşlardan söz edilir. Şâbân-ı Şifâî'nin *Şifâiyye fi't-tıb* adlı eseri de kıymetli taşlar ve panzehirler üzerinedir.

Batıllaşma Dönemi. Avrupa dillerini bilen Osmanlı tebaası yahudi, Rum ve Ermeni tabip ve cerrahlarla Fransa, Hollanda, İtalya ve İspanya gibi Batı ülkelerinden gelerek Osmanlı coğrafyasında hekimlik yapan yabancıların Avrupa tıbbındaki buluşlara aşina oldukları düşünülse de XIX. yüzyıl öncesinde Osmanlı hekimliğine etkilerini gösteren eserlere ulaşılammıştır. XVII. yüzyıldan itibaren yazılı metinlerde Avrupa tıbbının etkisi görülmeye başlar. Şemseddin-i İtâkî'nin *Teşrihu'l-ebdân* adlı anatomi çalışmasında (1041/1632) İslâm dönemine ait anatomi çizimlerinin yanı sıra Avrupa anatomi kitaplarından örnekler aktarılmakta, ayrıca müellifin kendi katkıları yer almaktadır. Yeni anatomi bilgisinin tam aktarımı ise Şânizâde Atâullah Mehmed Efendi'nin *Mir'âtü'l-ebdân fi teşrihi a'zâi'l-insân* adlı eseriyle gerçekleşmiştir (İstanbul 1235). XVII ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa tıbbının Osmanlı toplumuna ilk yaygın, fakat olumsuz etkisi İsviçreli Paracelsus (T. B. von Hohenheim Paracelsus, ö. 1541) tıbbıyla gelmiştir. Avrupa tıbbını Osmanlı hekimlerine aktaran müelliflerden olan Hakimbaşı Sâlih b. Nasrullah (İbn Sellûm el-Halebî), İznikli Ömer b. Sinan, Ömer Şifâî Efendi, eski tıbbı bağlı Gevrekzâde Hasan Efendi gibi Osmanlı hekimleri Paracelsus tıbbından çeviriler, alıntılar yapmış, Avru-

Ahmedî'nin *Ter-vihu'l-ervâh* adlı eserinin ilk sayfası (Manisa İ. Halk Ktp., nr. 1852)

Sabuncuoğlu Şerefeddin'in *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye* adlı eserinin ilk iki sayfası (Millet Ktp., Ali Emîri, Tıp, nr. 79)

pa'dan aktarılan bu yeni tıp "tıbb-ı cedîd" (tıbb-ı cedîd-i kimyevî) adıyla tanınmıştır. İnorganik ilaçlar ve özellikle minerallerle tedaviye önem veren, tıbbî kimya ile uğraşan ve "hükemâ-i kimyâiyyûn" diye anılan hekimlerin öncüsü olan Paracelsus'un Osmanlı tıbbına etkisi XIX. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. *Gâyetü'l-beyân fi tedbiri bedeni'l-insân* adlı eserinde Salernolu Nicolaus Myrepsos'dan yararlanan Sâlih b. Nasrullah, inorganik birleşikleri kullanarak kimyasal tedaviye öncülük eden Paracelsus'un görüşlerine geniş yer verdiği *eṭ-Ṭıbbü'l-cedid el-kimyâ'î*'yi yazmış, bu eser saray hekimi Hasan tarafından *Gâyetü'l-münâ fi tedbiri'l-merdâ* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Sâlih b. Nasrullah, Senartus'un farmakolojiye dair Latince kitabı ile anılan eserinin özetini hassa tabiplerinden Nikola ile birlikte *Tercüme-i Ak-râbâzîn-i Cedîd* adıyla tercümeye başlamış, vefatı üzerine bu çalışma Hayâtîzâde Damadî Süleyman Efendi tarafından tamamlanmıştır. Yeni tıbbın aktarıldığı bu kitapların bir kısmında ilaç yapımında kullanılan araç ve gereçlerin çizimleri ve resimleri yer almakta, ham eczanın işlenmesi ve ilaç haline getirilmesiyle ilgili tanımlar ve bilgiler bulunmaktadır. Bir ya-hudî mühtedisi olan Hekimbaşı Hayâtîzâde Mustafa Feyzî *Hamse-i Hayâtîzâde* (*er-Resâilü'l-müşfiye li'l-emrâzi'l-müşkile*)

adlı beş kitaptan oluşan eserinde J. Fernel, D. Sennert, H. Fabricus, Z. Lusitanus, R. Fonseca, F. Platter, Anton, A. Benivieni, G. Fracastoro gibi Batılı yazarlara atıflara da bulunur.

Muhtemelen Giritli bir Rum mühtedisi olan Hekimbaşı Nûh b. Abdülmennân, Melchios isimli bir kişinin Yunanca eserinden oğlu Ömer Efendi'nin başladığı çeviriyi *Tercüme-i Ak-râbâzîn-i Melikyu* adıyla tamamlamış ve kitaba kendi tecrübelerini de eklemiştir. Ömer Şifâî Efendi'nin *Minhâcû's-şifâi fi tıbbi'l-kimyâi* ve *Mürşidü'l-muhtâr fi ilmi'l-esrâr* adlı eserleri, başta Paracelsus olmak üzere Avrupalı hekimlerden aktarılan tıbbî kimya bilgilerini içerir. Şifâî'nin *el-Cevherü'l-ferid fi tıbbi'l-cedid*'inde yeni tıbbıa dayanan basit ve mürekkep ilaçlar ele alınır. Şifâî'nin talebesi Bursalı Ali Münşî Efendi'nin alfabe sırasıyla ilaç terkiplerini kaydettiği ve şifalı maden sularından söz ettiği *Bidâatü'l-mübtedî*, zehirlerle karşı tedbirleri anlattığı *Risâle-i Pâdzehir* adlı eserlerinin yanı sıra Adrian von Mynsicht'den çevirdiği *Tercüme-i Ak-râbâzîn* isimli kitapları yeni tıbbın ürünleridir. Ali Münşî Efendi monografi tarzında ele aldığı tıbbî bitkilerle ilgili risâleleriyle de tanınır. Abbas Vesim Efendi'nin *Düstûru Vesim fi tıbbi'l-cedid ve'l-kadîm* adlı hacimli ese-

ri teorik ve uygulamalı bilgilere yer veril-en, İslâm ve Avrupa tıbbının konu edildiği, kendi tecrübelerini de kaydettiği, eski tıptan yeni tıbbıa geçişi yansıtan çok önemli bir çalışmadır. Abbas Vesim'in Macar Georgios'tan çevirdiği *Vesiletü'l-metâlib fi ilmi't-terâkib* birleşik ilaçlara dairdir. Hekimbaşı Abdülaziz Efendi, Herman Boerhaave'nin *Aphorismi de Cognoscendis et Curandis Morbis in Usum Doctrinae Domesticae Digesti* adlı kitabını *Kitaâtü nekâve fi tercemeti kelimâti Boerhâve* başlığıyla Türkçe'ye çevirmiştir (1709). Bu çeviri Latince birçok tıp teriminin aktarılması bakımından değerlidir. Avrupa tıbbının öğretildiği Tıbhâne-i Âmire ve Cerrahhâne-i Âmire'nin kurulmasını sağlayan Hekimbaşı Behcet Mustafa Efendi yaptığı tercümelerle Batı tıbbındaki gelişmeleri Osmanlı tıbbına aktarmıştır. Meselâ Antonio Caldani'nin fizyolojiye dair kitabını *Vezâif-i A'zâ*, Jenner'in çiçek aşısıyla ilgili eserini *Risâle-i Telkih-i Bakârî*, Johannes von Plenck'in frengiye ait kitabını *Makâle fi emrâzi'l-firengiyye* isimyle tercüme etmiştir.

İlk basılan Türkçe tıp kitabı Mustafa Reşid Efendi ve Behcet Mustafa Efendi'nin birlikte hazırladığı *Tertib-i Eczâ'dır* (İstanbul 1232). Batı tıbbını aktaran en önemli kitap ise modern tıbbın öncüsü Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin *Hamse-i Şânîzâde*'sidir. Eser, Osmanlı döneminin ilk modern anatomi çalışması *Mir'âtü'l-ebdân fi teşrih-i a'zâi'l-insân*, ilk modern fizyoloji kitabı *Usûlü't-tabîa*, iç hastalıklarına dair *Mî'yârü'l-etıbbâ* (üç eser birlikte, İstanbul 1235), *Kânûnü'l-cerrâhîn* (Bulak 1244) ve farmakolojiyle ilgili basılamayan *Mizânü'l-edviye* olmak üzere beş kitaptan meydana gelir. Behcet Mustafa'nın Almanca ve Arapça'ya da çevrilen *Kolera Risâlesi* (Arıpınar 1247), Karsîzâde Cemâleddin Mehmed'in sünnetle ilgili *Me'debetü'l-hutân*'ı (İstanbul 1252), Reisületıbbâ İsmâil Paşa'nın *Kolera Risâlesi* (İstanbul 1263) bunları izler. Osman Sâib Efendi'nin August François Chomel'in *Elements de pathologie générale* adlı kitabından *Ahkâmü'l-emrâz* adıyla (İstanbul 1252) yaptığı muhtasar çeviri stetoskop, oskültasyon ve perküsyondan söz eden ilk eserdir. İlk doktora tezi olan Reisületıbbâ Hayrullah Efendi'nin *Makâlât-ı Tıbbiyye*'sinde (İstanbul 1259) Karl Ambras Bernard'in diseksiyonları aktararak ilk otopsi protokolleri verilir. Zeki Ali Bey'in *Havâss-ı Biberiyye*'si (İstanbul 1269), Mustafa Hâmi Paşa'nın *Panzehirnâme* (İstanbul 1271) ve *Menâfiu'l-hüccâc*'i

(İstanbul 1272) bu dönemde basılmıştır. Eski tıbbın tamamen terkedilmediği XIX. yüzyılın ikinci yarısında çok az sayıda da olsa bu alanda kitaplar basılmıştır. Bunlardan biri İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-itkân fî tedbiri bedeni'l-insân*'ın Ebûlfeyz Mustafa tarafından *Nüzhetü'l-ebdân fî tercüme-i Gâyetü'l-itkân* adıyla yapılan şerh ve tercümesidir (İstanbul 1303).

İlk basılan tıp kitabı *Tertib-i Eczâ'dan* sonra 1856 yılına kadar yirmi beş civarında eser neşredilmiştir. Bu tarihte tıp öğretiminin Türkçeleştirilmesi için tıp kitaplarını Türkçe'ye çevirecek bir sınıfın tıbbiyede açılması, 1866'da Cem'iyet-i Tıbbiye-i Osmâniyye'nin kurulmasıyla çeviri tıp kitaplarının yayımlanması, 1867'de açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de Türkçe öğretim yapılması ve 1870'te Askerî Tıbbiye'nin Türkçe tıp öğretimine geçmesiyle basılı tıp kitaplarının sayısı hızla artmıştır. 1844-1928 yılları arasında sadece Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda 256 kitap ve dokuz süreli yayının basıldığı belirlenmiştir. Tıbbiye kitaplarının çoğu ders kitabı niteliğinde temel tıp bilimleri ve cerrahî konularındadır. XX. yüzyılın başlarında bilimsel alt yapının oturmasıyla birlikte yayımlanan telif eser sayısı da hızla artmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne tarafından çıkarılan ilk Türkçe tıp dergisi *Vekâyi-i Tıbbiyye* (1849) aynı zamanda ilk Türkçe bilim dergisidir. En uzun ömürlü tıp dergisi olan *Ceride-i Tıbbiyye-i Askeriyye* ile (1871-1921) *Sıhhat-nümâ* ve *Mir'âtü'l-ebdân* onu takip eden tıp dergileridir. Trabzon'da neşredilen *Hekim* (1910) İstanbul dışında basılan ilk tıp dergisidir.

BİBLİYOGRAFYA :

İzzet Kubararâzâde, *Hekimbaşı Odası, İlk Eczane, Baş-Lala Kulesi*, İstanbul 1933; A. Galtané, *Médecins juifs au service de la Turquie*, İstanbul 1938; Osman Nuri Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul 1940; Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 932-967; Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji*, İstanbul 1970; Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, İstanbul 1976; Nil Akdeniz (Sarı), *Osmanlılarda Hekimlik ve Hekimlik Ahlakı*, İstanbul 1977; a.mlf., "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu* (haz. Adnan Ataç – Bilal Ak), Ankara 2000, s. 21-87; a.mlf., *Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları-Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla*, İstanbul 2002; a.mlf., "Ottoman Music Therapy", *39th International Congress on the History of Medicine (Bari, 5-10 September 2004)* (ed. A. M. Somma), Bari 2006, III, 145-151; a.mlf., "Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam (Food as Medicine)", *Türk Mutfağı* (ed. Arif Bilgin – Özge Samancı), Ankara 2008, s. 137-151; a.mlf., "Mek-

teb-i Tıbbiye (1827-1909)", *Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi: 1827-1967-2007* (ed. Nil Sarı v.dğr.), İstanbul 2009, s. 7-28; a.mlf., "Anadolu Darüşşifaları / Anatolian Darüşşifası", *Tarihi Sağlık Kurumlarımız Darüşşifaları* (ed. Nil Sarı), İstanbul 2010, I, 17-116; a.mlf., "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", *TDA*, sy. 22 (1983), s. 152-182; a.mlf., "Osmanlı Darüşşifalarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranan Nitelikler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 1, İstanbul 1995, s. 11-54; a.mlf., "Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri", a.e., sy. 2-3 (1996-97), s. 11-64; a.mlf., "Turkey and its International Relations in the History of Medicine", *Vesalius*, VII/2 (2001), s. 86-93; a.mlf. – Zülfiyar Bedizel, "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 157-179; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (haz. Aykut Kazancıgil – Sevim Tekeli), İstanbul 1982; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985; Gülten Dinç, *Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme* (yüksek lisans tezi, 1990), İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü; Osman Şevki (Uludağ), *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi* (s.nşr. İlter Uzel), Ankara 1991; a.mlf., "Osmanlı Sarayının Yabancı Hekimleri", *YT*, IV/38 (1936), s. 190-194; Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 1992; Esin Kâhya, "Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp", *150. Yılında Tanzimat* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 289-302; a.mlf. – Ayşegül Demirhan Erdemir, *Medicine in the Ottoman Empire*, İstanbul 1997; Tuncay Zorlu, *Süleymaniye Tıp Medresesi* (yüksek lisans tezi, 1998), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Aydın Bedizel, *18'inci Yüzyıla Ait Türkçe Müfredat Kitapları ve Türk Tıp Tarihindeki Yeri* (doktora tezi, 1998), İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü; Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999; a.mlf., "Şer'iye Sicilleri ve Tıp Tarihimizde Rıza Senetleri", *TDA*, sy. 79 (1992), s. 9-19; a.mlf. – Necdet Okumuş, "Osmanlı Eczacılığının İlk Telif Eseri Ravzatü'l-itr (-1430)", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 10, İstanbul 2001, s. 221-225; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri: Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara 1999; a.mlf. v.dğr., *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul 2008, I-IV; Nil Sarı – Zühal Özyayın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu* (haz. Adnan Ataç – Bilal Ak), Ankara 2000, s. 233-248; Gül Akdeniz – Nil Sarı – Ramazan Tuğ, "Topkapı Sarayı Mektebi ve Galata Sarayı Mektebi Hastaneleri", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 18-20 Eylül 1996)*, *Kongre Sunulan Bildiriler*, Ankara 2003, s. 187-202; Erhan Afyoncu, "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", *Osmanlılarda Sağlık* (haz. Coşkun Yılmaz – Necdet Yılmaz), İstanbul 2006, I, 85-97; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış", a.e., I, 99-109; Ahmet Ağırkaça, "Osmanlı Tıbbının Kaynakları", a.e., I, 133-163; Mahmut Tokaç, "Osmanlı Dönemi Türkçe Tıp Yazmaları", a.e., I, 165-195; Osman Çetin – Mefail Hızlı – M. Asım Yediyıldız, "Osmanlı Kadı Sicillerinin Tıp Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", a.e., I, 321-333; Nuran Yıldırım, "Tıp Eğitiminin Tarihsel Sürecinde Eğitim

Modellerine Bakış (1827-1933)", *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi: 1861-1961* (ed. Namık Kemal Aras v.dğr.), Ankara 2007, s. 237-287; a.mlf., *A Tour of the History of Medicine in Istanbul: Taksim, Beyoğlu, Üsküdar*, İstanbul 2008; a.mlf., *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul 2010; a.mlf., "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *TÜBA*, III (1979), s. 443-459; Rifkî Melûl Meriç, "Osmanlı Tababeti Tarihine Ait Vesikalar I: Cerrahlar-Kehhâller", *TV*, I/1 [16] (1955), s. 27-36; I/2 [17] (1958), s. 266-293; Ali İhsan Gencer, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *İÜ Tıp Fakültesi Mecmuası*, XLI, İstanbul 1978, s. 732-747; Emine Atabek, "Hollandalı Hekim H. Boerhaave'nin 'Aphorisma'larının Türk Tıp Tarihindeki Yeri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 1, İstanbul 1986, s. 25-44; Kenan Süveren – Uzel İlter, "İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış", a.e., sy. 2 (1988), s. 126-142; Rengin Dramur, "Topkapı Sarayı Eczanesi için 18. ve 19. yy'da Miskıncıbaşı Tarafından Verilen Eczâ Listeleri", a.e., sy. 4 (1990), s. 107-113; Ramazan Şeşen, "Ortaçağ İslâm Tıbbının Kaynakları ve XV'inci Yüzyılda Türkçeye Tercüme Edilen Tıp Kitapları", a.e., sy. 5 (1993), s. 11-20; Ayten Altıntaş, "Tıphane-i Âmir ve 14 Mart Tıp Bayramı", *TT*, XX/117 (1993), s. 45-56; Halil Sahillioğlu, "Üsküdar'ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fıtkı Cerrahları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 4, İstanbul 1998, s. 59-66; a.mlf., "1700 Yılında İstanbul'da Muayenehane Açma İzni Olan Tabip ve Cerrahlar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 136, İstanbul 1998, s. 10-14; Nil Sarı – Ali Haydar Bayat, "The Medical Organization at the Ottoman Court", *Studies in History of Medicine and Science*, XVI/1-2, New Delhi 1999-2000, s. 37-51; Abdullah Köşe, "Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V/1, İstanbul 2003, s. 89-119.

NİL SARI

TİRÂD ez-ZEYNEBİ (طراد الزينبي)

Ebû'l-Fevâris el-Kâmil Tirâd
b. Muhammed b. Ali
ez-Zeynebî el-Hâşimî
(ö. 491/1098)

Iraklı muhaddis
ve nakibü'n-nükabâ.

Şewal 398'de (Haziran 1008) doğdu. Abdullâh b. Abbas'ın oğlu Ali'nin torunu Zeyneb bint Süleyman'ın (ö. 218/833 [?]) soyundan gelen ailesi Zeynebî nisbesiyle anılmıştır. Abbasoğulları'nın nakibliğini yapan aile ilim ve faziletiyle tanınır. Dedesi Ali ve muhaddis olan babası Muhammed de nakiblik yapmışlardı. Hepsini de âlim olan beş erkek kardeşinden dördü doksan yıldan fazla yaşadığı için âlî isnad sahibiydi. En büyükleri Ebû Temmâm Muhammed'dir. Ebû Mansûr Muhammed, Vezir İshâ b. Ali'nin öğrencisiydi. Ebû Nasr Muhammed "zâhid, müsnidü Bağdâd ve müsnidü'l-vakt" olarak anılıyordu. Kardeşlerinden Ebû